

УДК 94 : [332.2 : 323.31] (477.4) "19"

Гордуновський О.М.

Розвиток товарного землеробства в поміщицьких господарствах Правобережної України у першій половині ХХ ст.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи, що почався в другій половині ХVІІІ ст., посилювався в першій половині ХІХ ст. Він відбувався в умовах інтенсивного проникнення капіталістичного укладу в усі галузі економіки. Поступове охоплення всіх галузей сільського господарства та промислового виробництва товарно-грошовими відносинами прискорювало руйнування натурально-патріархальної основи середньовічного традиціоналізму.

У контексті окресленої трансформації української економіки першої половини ХІХ ст. неухильно розвивалося товарне землеробство. Ступінь його товаризації в поміщицьких маєтках і селянських господарствах був дещо різний.

У селянських господарствах, в основному кріпацьких, на початку ХІХ ст. тенденція до такого виду землеробства лише починала виявлятися: селяни вивозили на місцевий ринок тільки невелику частину своєї продукції. Поміщицькі маєтки, маючи в своєму розпорядженні великі обсяги сільськогосподарської продукції, посідали домінуюче становище на внутрішньому та зовнішньому ринку.

Підвищення товаризації поміщицьких господарств, як і процес розкладу феодально-кріпосницької системи, мало досить суттєві регіональні відмінності. Найшвидше в Україні перехід до капіталістичних відносин і товарного виробництва проходив на Півдні.

Регіональний ступінь товаризації поміщицьких маєтків визначався такими чинниками: 1) кількістю наявних тут великих та середніх поміщицьких господарств; 2) формою експлуатації селян, зокрема використанням вільнонайманої праці; 3) характером ґрунтів та загальними природно-кліматичними умовами (на Правобережній Україні домінували лісостепова зона, де переважав чорнозем, та лісова з піском та супісками; тут же зустрічаються глина та суглинок; значні площі займали ліси, особливо на півночі; край мав густу мережу річок, основу якої становили Дніпро, Тетерів, Ірша, Рось, Стугна, Буг, Дністер та їх притоки) [1].

Раніше від інших почали працювати на ринок великі поміщицькі маєтки, виступаючи як продавці і покупці. У 20-х роках ХІХ ст. починається втягування поміщицьких господарств середніх розмірів у товарно-грошові відносини. Господарства дрібних поміщиків в основному зберегли свій натуральний характер і були слабо пов'язані з ринком: їхня продукція вироблялася в такій малій кількості, що майже вся споживалася сім'єю поміщика та його дворовими.

Так, у Київській губернії в 1850 р. власники великих господарств склали 1/17 від загальної кількості поміщиків, але володіли половиною орних земель. Статистика показує приблизно таку картину: на кожного поміщика, що володів невеликим маєтком з приписаними до нього 100 рев'язькими душами, припадало в середньому 235 дес. ріллі. У середніх поміщиків (100-500 душ) було 1258 дес., у великих (500-1000 душ) – 3245 дес., а у поміщиків з числом кріпаків понад 1000 – в середньому 13873 дес. орної землі. Найбільшими власниками були графи Браницькі (ім належало до 300 тис. дес.) [2], князі Лопухіни (100 тис. дес.) [3]. Великі поміщики Київської губернії володіли також половиною лісових масивів [4]. Отже, поміщики володіли колосальним потенціалом товарного виробництва.

Монополія на землю, дармова робоча сила кріпаків давали можливість перейти до спеціалізації маєтків. А це в свою чергу дозволяло поставляти на внутрішній та зовнішній ринки величезну масу сільськогосподарських продуктів та сировини для переробки (м'ясо, вовна, тютюн, коноплі і т. п.).

Тримаючи в руках практично повністю товарну продукцію сільськогосподарського виробництва, поміщики все частіше виступали власниками підприємств по їх переробці – суконних, горілчаних, цукрових тощо. Сприяючи підприємливим поміщикам, царський уряд протягом першої чверті ХІХ ст. суттєво скасовує існуючі обмеження у торгівлі*. Зберігши право безмитної внутрішньої торгівлі, дворяни одержали право також записуватись у купецькі гільдії і вести, сплачуючи встановлене мито, закордонну оптову торгівлю.

Слід зазначити, що ріст товарного поміщицького землеробства постійно супроводжувався скороченням наділів селян та посиленням їх експлуатації. На початку ХІХ ст. на Правобережній Україні панщина доходила вже до 4-5, а в деяких місцях навіть до 6-7 днів(!) на тиждень. Широко використовується так звана "урочна система", коли "урок" на день селянин виконував 2-3 дні. Посилення експлуатації селян, зменшення, а інколи і повна

втрата земельних наділів, приводили до руйнування селянських господарств. Ще однією з причин зменшення розмірів селянських наділів був природний приріст населення. За розрахунками дослідників дореформеного землеволодіння в кінці XVIII ст. у 20 оброчних губерніях Російської імперії припадало на одну душу 13,5 дес. землі, а в панщинних – 7-8 дес. На кінець першої чверті XIX ст. у тих же губерніях припадало в середньому вже лише по 4 дес. на душу [5]. Руйнуючи селянські господарства, поміщики влаштовували у своїх маєтках економію, де концентрувалась робоча худоба та реманент, примушували працювати в економії піших селян. Така тенденція була найбільш характерна для поміщицьких посесій Київської та південно-східної частини Подільської губернії [6].

В камеральному описі Могилівського повіту на початку XIX ст. відзначається, що "у кожного поміщика є волів робочих до 60-ти" [7]. Процеси концентрації в економіях землеробської техніки та робочої худоби пов'язані не тільки з розоренням селянських господарств, але й з розширенням поміщицького товарного землеробства, із використанням вільнонайманої праці. Незважаючи на посилення панщинної експлуатації селянства, життя все ж змушувало поміщиків звертати увагу на стан селянського господарства, оскільки його надмірне виснаження підривало матеріальний добробут самого поміщика.

Починаючи з 20-х рр. XIX ст., на Правобережній Україні значного поширення набуло здавання маєтків в оренду. Власники великих латифундій (явище досить поширене на Правобережжі) часто самі не вели господарства, а подрібнювали його на окремі фільварки й віддавали в оренду посесорам. Так, граф Потоцький здавав в оренду юнкеру Реусому село Радзивілівку, "а сам потім платив борги іншим кредиторам" [8]. Значного поширення набувало орендування маєтків у Подільській та Волинській губерніях. Інколи орендарі влаштовували цілі хутори і обробляли землю за допомогою безкінних селян та найманих робочих людей. Селяни продавали свою робочу силу для підтримання свого ж господарства. На такі роботи наймалися і селяни, які мали засоби виробництва, землю, робочу худобу. Вони розглядали працю в орендних маєтках як промисел.

Однак не всі поміщики намагались підняти продуктивність своїх маєтків за рахунок максимального використання відживаючих методів (збільшення панщини, зменшення селянського наділу і т. д.). Частина з них робила спроби

збільшити прибутковість своїх господарств за рахунок "раціонального землеробства", як-то: культивування кращих сортів зернових, посіву нових сільськогосподарських культур, поєднання сільського господарства з мануфактурним виробництвом.

У 1804 р. київський губернатор, відповідаючи на запит Вільного економічного товариства про поміщиків, які роблять спроби щодо поліпшення землеробства і садівництва, назвав такі прізвища: Чацький, Злотницький, Олівер, Браницький, Трошинський, Хосцький, Ржевський, Потоцький, Маршковський, Висоцький, Давидов [9]. На весну 1809 р. ряд поміщиків, а саме: Самойлов, Висоцький, Давидов, Станіслав і Максиміліан Яблонські мали по три сорти "шовковичного насіння" для розведення у своїх маєтках тутових дерев [10].

В цілому ж ці на той час ще поодинокі спроби "не робили погоди" у сільському господарстві. Адже запровадження нових форм господарювання було пов'язане із застосуванням машин та техніки. А придбання останньої було доступне лише заможним землевласникам. Та й машина окуплялася при великому розмірі виробництва. Дорого коштували і нові сорти сільськогосподарських культур.

Таким чином, аналіз статистичних матеріалів про розвиток сільського господарства Правобережної України у першій половині XIX ст. дозволяє зробити такі висновки:

1. В цей період у сільському господарстві продовжувала домінувати панщинна система з натуральним характером господарства та прикріпленням безпосереднього виробника до землі позаекономічним примусом.
2. Основою панщинної системи господарювання була феодална власність на землю. У правобережних губерніях України близько половини всієї землі перебувало в руках поміщиків, і тільки на початку XIX ст. земля відповідно до указів Олександра I до деякої міри стала об'єктом купівлі-продажу, чим порушувалася основа феодалного землеволодіння.
3. У сільському господарстві Правобережної України в першій половині XIX ст., незважаючи на гальмуючий вплив кріпацтва, відбувався поступовий процес розвитку продуктивних сил, склалися нові капіталістичні відносини. Він проявлявся насамперед у інтенсифікації нових галузей сільського господарства, пов'язаних з розвитком промисловості, товарного виробництва, в соціально-економічному розширенні села та використанні найманої праці.

Література

1. Інститут рукопису ННБ ім. В.І.Вернадського НАН України (далі ІР ННБ НАН України), ф. 1, спр. 808, арк. 239, 234 зв., 240 зв., 250 зв.; спр. 1657, арк. 5.
2. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. – СПб., 1867. – С.

- 13.
3. Журнал министерства государственных имуществ. – 1854. – Ч. XII. Смес. – С. 5.
4. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 1. – С. 201; Ч. 2. – С. 98.
5. Пичета В.И. История народного хозяйства в России XIX – XX в. – М., 1923. – С. 103.
6. Фундуклей И. Вказ. пр. – Ч. 2. – С. 107.
7. ІР ННБ НАН України. Подільська губерньска креслярня № 151.
8. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 53-54.
9. Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 37, спр. 1424, арк. 8-10.
10. Ibid., оп. 3, спр. 787, арк. 9.

* При Катерині II дворянам заборонялось записуватись у купецькі гільдії, а тому право торгівлі їх було досить обмежене і полягало лише в збуті вироблених у мастках сільськогосподарських та фабричних товарів.